

ВСТУП

Пам'яті Михайла Максимовича

Назва. Книга ся носить загальноприйнятую у нас і в цілім культурнім світі назву «історії літератури». Але ся назва взагалі не вповні відповідає предметові, а в приложенні до нашого народу — навіть подвійно.

Література — слово, вжите вперше Цицероном в значенні літературної, властиво граматичної освіти, знання, з часом набрало значення суми писаних пам'яток: всього написаного, що зісталось від певного часу чи певного народу, чи певної категорії словесної творчості («література математична», «література драматична» і т. д.). Але в прийнятій наукою уживанні під історією літератури розуміють історичний огляд не всіх взагалі писаних пам'яток, а тільки так званої «красної» чи «гарної літератури», котрі підходять під поняття творів артистичних, які задовольють естетичне почуття¹.

З другого боку, в обсяг історії літератури дуже часто вводяться словесні твори не писані, а передані усною традицією, оскільки вони відповідають тим же артистичним вимогам. І так назва літератури, з одного боку, являється занадто широкою, з другого — занадто вузькою супроти предмета, який під сею назвою трактується.

Щодо першої сторони, то всі літератури знаходяться приблизно в однакових умовах. Коли говориться про літературу без ближчого пояснення, то розуміють звичайно, що тут іде мова про красну літературу, лишаючи на боці всяку іншу «письменність». Коли критик згідно помітує

---

¹ Слово «красний» разить ухо українця з російської України асоціацією з російським «красний» — червоний. Але, властиво, се слово — яке задержало своє дійсне значення й там в словах «краса», «кращий», — було б жалко викинути через се з уживання і зістатись при самім «гарнім», яке не вповні заступає його. «Красне письменство» — термін, уживаний в Галичині, де нема сеї асоціації «красного» з «червоним», — дійсно краще відповідає французькому «belles-lettres», німецькому «Schöne Literatur», ніж гарне — «красиве» письменство.

книжкою, завважаючи, що се «не література»,— кожному зрозуміло, що хоч книжка, без сумніву, являєтьс я продуктом письменності, себто літератури в широкім розумінні слова, але вона не відповідає вимогам, які ставлятьс я літературі в тіснішій розумінні, себто вимогам естетичним, почуття краси. І коли говориться про історію літератури без ближчого пояснення, само собою розуміетьс я, що тут говориться про історичний образ розвитку літературної творчості артистичної, яка підходить під вимоги естетики — вимоги краси.

Але наша історія літератури, і так само літератури деяких інших народів, які розвивалися в подібних історичних умовах, менше відповідає сьому звичайному розумінню, тому що мусить особливо широко розкривати місце «літературі не писаній» (суперечність уже в самім значенні). Словесній творчості, переданій усною традицією, вона мусить давати велике і почесне місце в своїм викладі, так як се не ведетьс я в літературах найбільш популярних, реномованих, взірцевих. Коли ми візьмемо літератури найкраще розвинені: скажім, такі королеви літератури, як старинна грецька чи нова французька, ми побачимо, що вони, з огляду на багатство своєї писаної традиції, майже або й цілком ігнорують усну словесність. Вони полишають її фольклористам, етнологам і т. д., що найбільше вживають її як помічний матеріал при розслідуванні історії «справжньої літератури» — писаної. Правильно се чи ні, не будемо над тим спинятись, досить, що так ведетьс я, і слідами сих великих, багатих літератур ідуть дуже часто й історики літератур таких народів, у котрих писана література дуже бідна, мало оригінальна, відбиває більше літературні напряди і смаки чужородні, ніж своєрідне життя, словесність же усна, навпаки, сорозмірно далеко багатша і для пізнання народного життя, культури, його настроїв і уподобань — безмірно цікавіша. Щоб не лазити по чужих городах, вкажемо на те, що й у нас ні одна з тих історій літератур, які досі вийшли, не знайшла відповідного місця для усної словесності¹.

¹ Найбільш серйозно і сильно, здається, думав у нас про се Драгоманов в своїх планах історії української літератури, що були і зістались, на жаль, невиконаною метою його наукової праці. В однім з листів до Франка, 1883 р., він так начеркував її план (Листи до І. Франка, I, с. 252 — явні помилки я справляю, як і правопис):

«Я б радив поділити працю на дві нерівні часті:

В першій я б дав огляд письменства на нашій землі в зв'язку з історією політичною й культурною в періодах:

а) в удільному (Київ, Володимир-Галич, Сіверщина), під впливом Візантії і під покровом церковної мови,

Тим часом хоч наша писана література не позбавлена творів високо цінних — більше, скажимо, ніж література болгарська, сербська, румунська і т. д., але все-таки в порівнянні з багатою усною словесністю наша писана традиція аж до останнього відродження XIX віку являється сорозмірно невеликим сегментом, який далеко не виявляє собою словесної творчості в усій повноті. В літературах таких народів з слабшою писаною старою літературою усна словесність повинна займати відповідне місце, а не пропускатись, ніжé трактуватись як якийсь другорядний епізод. А з тим, розуміється, і назва «літератури» для таких оглядів стає сугубо конвенціональною.

Коли б ми хотіли зовсім точно означити завдання сеї праці, ми повинні були б назвати її «історією української

---

b) литовському (зв'язок з Вільною) — при початку впливу латинського і емансипації од церковщини, але з українським (мб. польським?) та білоруським макаронізмом,

c) польсько-козацькому, з 1568 до 1709—1716 (кінець Мазепи, перша руна Січі, кінець козацтва на правім березі, унія у Львові, розрив лівобер. гетьманщини з правобережною і Галичиною),

d) Возрожденіє в Росії на основі козацьких споминів, в Австрії переходування в церкві — укр. вплив, панславизм і конституціоналізм.

В усіх періодах я б налягав на те, як проявлявся народний реалізм крізь усяку схоластику (Слово о п. Іг., Іп[атський] літоп., переклади св. Письма в XVI ст., протестантський елемент — в братствах, Апокрізіс, козацькі літописи), а також на зв'язок усього реалізму і нового укр. руху з ліберальним культурним рухом в Європі.

В другій, більшій часті я б дав огляд содержания літератури на нашій мові:

I. Усна словесність (по програмі, яку я виловив у передньому слові до «Малор. Нар. преданій и рассказов»),

II. Шкільні вірші і драма з XVI ст. до Сковороди включ[но].

III. Белетристика і поезія од Котляревського.

В першій поділі треба розглянути особно:

a) матеріал власне національний, краєвий, в котрому народ намалював своє життя й думки,

b) матеріал чужий, котрий народ переробив по своїому (пісні церковні візантійські і латинські), при чому показати, як перероблював наш народ оце все, яку ціху накладав (демократичну).

Майже те ж саме прийдеється сказати й про 2-ий поділ, в котрому можна показати, як намалювалось життя плебса укр. в новій свідомій белетристиці і поезії.

Таким робом, думаю, буде показана власна оригінальність нашої літератури, *litteratura di una nazione plebea*. В I часті показана була б боротьба національного плебейського елемента з чужими, церковними, панськими і державними, в II — саме життя нашого плебса по документам на його мові.

В сім цікавім плані, який зводить до системи працю цілого життя найбільшого нашого історика літератури, характеристичне не тільки для нього, а для всеї тої течії налягання на мову як на історично-літературний критерій, ідентифікування мови з народністю, народності з демократизмом, «плебейством».

красної словесності». Але «словесність» повелось у нас уживати тільки в приложенні до «словесності усної», хоча саме уживання сього слова в такій комбінації показує, що в оце слово «словесність» вкладають поняття всякої словесної творчості — як усної так і писаної, так що «красна словесність» (або «гарна») обіймає властиво всю словесну творчість, що являється предметом літературних студій й історії літератури. Але, не будучи прихильником незвичайних титулів, я вважаю такий наголовок передчасним і застаюсь при утертій слові «література», котре вже так обійшлося в уживанні й віддалилося від свого буквально-го значення, що нас не разять уже й такі вирази, як «усна літературна традиція», абощо. Через сю утертість і абстрактність я вважаю його кращим для такого загального уживання, ніж насъке «письменство», в котрім прикмета «письма» для нашої уяви виступає яскравіше. Говорити про усну словесність в «історії літератури» все-таки легше, ніж в «історії письменства». Маю, принаймні, таке суб'єктивне враження, і тому сим разом вибираю сей термін — «історія літератури».

Історія літератури як наукова дисципліна. Історія літератури почалась бібліографічними реєстрами, чисто антикварного характеру — списками книжок, більше-менше систематизованими. Такий, власне, характер мали праці «батька історії літератури» Конрада Геснера, в половині XVI в. Але вже Фр. Бекон в своїм трактаті про вагу і розвій наук вважав потрібною «загальну історію літератури» як науку, необхідну для доповнення «історії церковної і цивільної», котра б «оживила з мертвих зміст, стиль, метод, літературний геній свого часу». Сим дезидератом була натхненна перша «історія літератури», котра носила се ім'я: *Prodromus historiae literariae* Петра Лямбека (1659). Праця одначе тільки титулом своїм і замінна, бо змістом своїм до літературного викладу так і не дійшла. Двадцять років пізніше інший німецький книжник Моргоф в своїм «Початку і розвитку німецької поезії» (1682) висуває принцип порівняльних історично-літературних студій — ідею, яка знаходить потім високоавторитетного речника в Ляйбніці, з його гадками про спільність і солідарність християнських цивілізацій. Законодавець англійської критики Поп в тім же часі кидає глибоку гадку про релятивність всяких естетичних критеріїв — можливість оцінки всякого літературного явища тільки в його історичній обстанові. По тім — після того, як середина XVIII в. пройшла під знаком панування абсолютного естетизму, каноном знов став Арістотель в новім толкуванні Лессінга, — сей історичний принцип

вертається з ще більшою силою і свідомістю в працях Гердера (1770-х років), з котрих, властиво, починається ідея літературної еволюції й її досліду в зв'язку з історією культури і соціального життя.

З такого історичного становища були написані німецькі компендії всесвітньої літератури, в зв'язку з історією культури, Айхгорна і Вахлера (1796—1804), але для розвою і популяризації цих поглядів далеко більше послужила книжка пані Сталь «Про літературу» (1800), в котрій вона під впливами ідей Монтеस्क'є і Гердера вияснила залежність літератури від релігійних, моральних і політичних понять і установ свого часу. В 1820-х роках (1828—9) з'являється дуже помітний з цього погляду, високо цінений свого часу курс історії французької літератури XVIII в. Вільмена (Villemain), а кілька літ пізніше не менш славна «Історія німецької поезії» Гервінуса (1835). Вільмен, попередник і учитель Сен-Бева, перший вводить в свої студії біографічний елемент, інтерпретацію творчості письменника реальними обставинами його життя, з другого боку — вживає порівняльної методи, розглядаючи історію французької творчості в зв'язку з іншими літературами та їх впливами на неї. Гервінус підчеркує історичні завдання історика літератури: не вихоплюючи поодиноких, особливо цінних з естетичного погляду творів вияснити походження всієї суми творчості «з духу і обставин часу», доходити причин літературних явищ і оцінити їх впливи. Сен-Бев в своїх літературних портретах, що починаються в тих же 1830-х роках, розвиває і реалізує в прегарних формах ідею Вільмена — в біографії автора знайти ключ до розуміння його творчості, і дивиться на ці майстерні портрети як на психологічні документи, котрі в сумі мусять дати історію людського духу.

Так поволі вирисувалось на заході в середині XIX в. завдання літератури як науки. Затим ішло їх розуміння і у нас.

Паралельно з західними книжними покажчиками з'являлись подібні праці у нас. Найстарша з них — «Оглавление книгъ: кто ихъ сложилъ», зложена в 1665—6 р., довго вважалась твором ученика Симеона Полоцького, Сильвестра Медведєва; аргументи, наведені Соболевським, змушують признати його автором київського богослова Епіфанія Славинецького¹. Він являється, таким чином, праотцем нашої, взагалі східно-слов'янської історії літератури.

---

¹ «Кто былъ первый русскій библиографъ» — Сборникъ отд. рус. яз., т. 74.

В 1727 р. виходить в Альтоні перша наукова праця більш модерного західноєвропейського типу: «Вступ до історії і літератури слов'янської, особливо священної» першого академіка по кафедрі літератури в новозаснованій петербурзькій академії Й. Коля. Другий німецький учений, бібліотекар тої ж академії Бакмайстер, описуючи бібліотеку (1766), дає для свого часу збірку відомостей про старе письменство східноєвропейське. Натомість голосний свого часу словник письменників Новикова, від котрого ведеться історія російської літератури, для нас не має значення, бо старою літературою він цікавивсь мало, тим менше — пізнішою українською або білоруською. Тільки пізніші словники митр. Євгенія Болховитинова, розпочаті в часописі «Другъ просвѣщенія» 1808 р., дали деякий матеріал з сеї області. Разом з монументальною працею Шлецера про старі літописи (*Nestor Rußische Annalen*, 1802—9) словники Євгенія послужили підставою, на котрій стала виростати історія старої нашої літератури. «Опытъ истории русской литературы» Греча, зросійщеного німця і звісного російського педагога, виданий 1822 р., подавав деякі відомості про початки письменності на Русі — переклад св. Письма і пізніші писання церковні, «дипломатичні» і риторичні. В порівнянні з працями російських німців XVIII в. се були дуже маленькі кроки наперед. Студії в сім напрямі принаглило дещо тільки заснування в університетах, по новому плану 1835 р., спеціальної кафедри «історії русскої літератури», на місце старих кафедр теоретичної піітики і риторики.

Перший професор на сій кафедрі в новозаснованім київському університеті М и х а й л о М а к с и м о в и ч особливу увагу звернув на стару словесність. Взявши «Слово о полку Ігоревім» за основу свого курсу і опублікувавши про нього ряд інтересних статей в 1836—7 рр., він випустив слідом, в 1839 р., «Историю древной русской словесности», від котрої веде свою історію наша дисципліна.

Сам по собі одначе сей перший дебют не був дуже вдатний. Більшу частину книги займає бібліографічний огляд джерел і літератури та історія мови, менша — се перегляд письменників XI—XIII вв., головно на підставі праць Євгенія. В такій формі книга не могла угрунтувати рацію існування нової дисципліни, і сучасна літературна критика, стоячи на ґрунті старих естетичних теорій, загалом неприхильно осудила сю пробу сотворення історії «небувалої словесності». Критики вважали, що стара письменність мусить зостатись уділом бібліографів і антикварів, то значить — на тій позиції, на котру поставили її бібліографічні студії XVIII в., і не претендувати на щось більше. Сі по-

гляди між іншими розвинув в своїх статтях Белінський, найбільш впливовий ідеолог поступового російського громадянства. Виходячи з естетичного принципу оцінки літературних фактів, він розрізняв три стадії народної свідомості, виявленої в слові: словесність, письменність і літературу — і літературу вважав уділом тільки народів, які дійшли високої цивілізації. Література в Росії для нього починалась від Ломоносова; що перед тим — було письменністю; український нарід, для нього, очевидно, зіставався без літератури.

Відповіддю на се, що до старої літератури, були публічні виклади московського професора Ст. Шевирьова, що почали публікуватися від 1845, п. н.: «Чтенія по исторіи русской словесности». В переробленій формі він видав потім сю працю під наголовком: «Исторія русской словесности, преимущественно древней» (1858). Тут дано було багато місця народній словесності (головно билинам) і старій письменності в зв'язку з релігійною й суспільною еволюцією того часу. З принципіального становища праця, таким чином, являлась великим кроком наперед, тим більше, що Шевирьов був людиною ознайомленою з західноєвропейською літературою і з історично-літературними методами (стояв він твердо на історичній позиції). Але сама фігура автора — глибоко антипатичного кар'єриста-реакціонера — і та закраска, яку він дав старій літературі, в дусі тодішньої казенної народності, апологетизм в відносинах до старого письменства проти сучасного поступового західництва, і напушистий, риторичний виклад — все се зробило сильно неприємне враження і зіставило стару літературу як дисципліну під сильним підозрінням в громадянстві. Тільки поволі, працями таких загально шанованих учених, як Буслаєв, Пипін, Тихонравов і Веселовський в російській науковій літературі, Максимович, Костомаров, Потєбня, Драгоманов — в нашій, так би сказати, реабілітовано сю дисципліну в очах громадянства. Вияснено історичне значення старого письменства, його зв'язки з народною творчістю, з культурою і соціальною еволюцією, з поступовими змаганнями свого часу. Одним словом, дано йому відповідне освітлення з становища соціального поступу.

Разом з тим, в паралелю новій російській літературі, почато літературні студії над новим українським письменством. Початок дав Костомаров своїми статтями в «Молодику» 1844 р. «В замітках о руській літературі» Вагилевича і «Трьох вступительних преподаваніях» Головацького' (1848—9) подано перші проби загального огляду українського письменства. Десять літ пізніше такі загальні огля-

ди почались в Росії — «Краткій историческій очеркъ украинской литературы», в «Исторіи русской литературы Петраченка» (1861), «Малороссія (Южная Русь) въ исторіи ея литературы съ XI по XVIII вѣкъ» Прыжова (1869), огляди Пипіна в «Обзорі исторіи славянскихъ литературъ» (1869), потім в розширеній формі в «Исторіи славянскихъ литературъ» (1879), короткий огляд Костомарова в «Поэзиі славянъ» Гербеля і т. д. Матеріал для суцільної історії української літератури, таким чином, був приготовлений.

Завдання історії літератури. «Історія літератури» має завданням подати образ «літературної творчості» в вище поданім широкім розумінні «красної словесності» в певній добі чи у певного народу в її історичнім розвоі. Для сього вона студіює літературний матеріал, який належить до тої доби чи того народу, вибирає з нього твори найбільш важні і характеристичні, щоб на них спинити увагу читача, об'яснити їх з загальних умов літературної творчості, естетичних настроїв і культурних обставин даної епохи, і навзаїм — на них показати характеристичні прикмети літературної творчості доби та вияснити її розвій, її еволюцію.

Твори заслуговують увагу своєю х а р а к т е р и с т и ч н і с т ю, коли своїм змістом чи формою характеризують словесну творчість свого часу, естетичні вимоги й провідні ідеї громадянства. Інші бувають важкі історично — своїми впливами на дальший розвій словесної творчості або на розвій суспільного життя взагалі. Треті, нарешті, звертають на себе увагу своєю високою а р т и с т и ч н і с т ю: високим задоволенням, яке вони дають естетичному почуттю, щасливо розв'язуючи своє завдання — передати естетичне почуття творця естетичним настроєм слухача (або читача). Історик літератури при доборі матеріалу кладе головну вагу на сю чи ту прикмету творів, в залежності від того, з якого боку він підходить до свого завдання — яку мету собі ставить (про котру зараз нижче). Коли він розпоряджує матеріалом багатим, всестороннім, добре захованим, він може вибирати з великого запасу традиції тільки найважливіше і найхарактеристичніше — спинятиметься на найбільших письменниках, найяскравіших репрезентантах доби, або найбільш визначних творах. Але не завсіди він буває в таких добрих обставинах. Часом його матеріал розгублений, бідний, сірий, і тоді приходить ся полювати на все, що може помогти зловити нерв словесної творчості тої доби, віддати її дійсний характер, її провідні мотиви.

За браком творів літературних — розгублених традицією — він мусить звертатись і до письменності нелітера-

турної,— таким чином в історію літератури попадають написи зовсім не літературного характеру, ухвали, закони, умови, квіти і всяка така інша письменність. Ніяк, однак, не можна робити з сього правила, що, мовляв, в певних, початкових періодах літературного розвою до історії літератури треба зачисляти різні нелітературні пам'ятки і перетворювати історію літератури в історію письменності. Історія літератури у всіх періодах свого розвою мусить бути історією літератури, себто красної словесності: словесної творчості, яка підходить під естетичний критерій. Коли історик української літератури вважає можливим щось витягнути для історії української літератури в княжій добі з «Руської правди» чи з Олегових договорів,— се річ його методу; але яко такі, ні закони, ні трактати, ні ділові записки на ніякій стадії літературної еволюції не являються предметом історії літератури. Поскільки вони не вложені в естетичну форму (що також буває!), все се пам'ятки письменності, а не письменства, не літератури, не красної словесності.

Отже, що входить в сферу досліду історії літератури? Те, очевидно, що означається як література, або словесність художня, мистецька, артистична, або поезія в широкому значенні слова, себто коли вона не протиставляється прозі, а обіймає собою й художню прозу.

Се словесні твори, які звертаються не стільки до розуму (інтелекту), скільки до почуття і фантазії слухача (або читача), за посередництвом його естетичного почуття (почуття краси). Творець, вкладаючи своє почуття (емоцію) в естетичну (красну) форму, за її помічку викликає суголосні образи й почуття в своїм слухачі, впливає на його настрій і його волю. Форма, таким чином, грає тут величезну роль. Щирість і сила емоції творця за помічку естетичної форми — коли вона дійсно відповідає вложеному змістові і естетичним вимогам — набирає впливу майже непереможного.

Віками еволюції витворились спеціальні роди словесної творчості, які орудують спеціальними формами для сього ефекту. Така — передусім — віршована, ритмічна або римована мова; по певним правилам степенування драматичного напруження збудована драматична дія; на подібні ж ефекти степенування і контрастування, зав'язання і розв'язання конфліктів психологічних чи зовнішніх обчислене «белетристичне» (красне) оповідання і т. д. Вони передусім, очевидно, становлять предмет і матеріал історично-літературного досліду. Але в сю сферу входять нерідко і твори риторичного мистецтва, церковна проповідь, так